ראשית

עיונים ביהדות

העורכים

אדם אפטרמן • רונית עיר־שי • ישי רוזן־צבי

מזכיר המערכת

דוד ויצ׳נר

כרך ט

ירושלים, תשפ״ה

מכון שלום הרטמן
SHALOM HARTMAN INSTITUTE

ראשית נערך על ידי:

דרור ינון (תשס״ט–תש״ע), יאיר לורברבוים (תשס״ט–תש״ע),
עדיאל שרמר (תשס״ט–תש״ע)

ראשית הוא כתב עת שפיט שיוצא לאור פעם בשנה בסיוע המרכז לחקר המחשבה היהודית ולהגות עכשווית ע״ש פרץ בן אפריים ואיטה פרומה קוגוד, מכון שלום הרטמן.

כתובת המערכת: ׳ראשית: עיונים ביהדות׳, מכון שלום הרטמן, ת״ד 8029, ירושלים 9108001.

הכרך נערך עריכת לשון בידי רפאל זֵר

ISSN 2706-6096
תשפ״ה | 2025

תוכן העניינים

שרון שלום	חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל – מאפיינים ייחודים: הצעה לחשיבה מחודשת על המתודולוגיה המחקרית	1
סטיבן קפלן וקיי קאופמן שלמאיי	תגובה למאמר 'חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל'	21
שרון שלום	על מקורותיה של יהדות אתיופיה: תשובה לתגובתן של קפלן וקאופמן שלמאיי	31
מיטל (טלי) מררי	חקר הדרכות נפשיות להתמודדות עם מחשבות זרות באגרות קודש: הנהגה חסידית, פרטנית ומעשית של ר' מנחם מנדל שניאורסון	36
ניסן רובין	מסרים באבן: ביטויי זיכרון קולקטיבי לשואה באנדרטות־מצבה בשלושה בתי קברות בתל אביב רבתי	71
אסף מלאך	ממלכתיות ללא לאומית: על הסטת שיח הממלכתיות מרפובליקניזם עבה לרזה	98
אבי שגיא	מדינת ישראל לקראת דיקטטורה?	131
	תקצירים באנגלית	i

רשימת המשתתפים

ד״ר אסף מלאך, המרכז האקדמי שלם
malachas1@gmail.com

ד״ר מיטל (טלי) מררי, אוניברסיטת בר-אילן
tali.merary@gmail.com

פרופ׳ קיי קאופמן שלמאיי, אוניברסיטת הרווארד
shelemay@fas.harvard.edu

פרופ׳ סטיבן קפלן, האוניברסיטה העברית בירושלים
msstkapl@gmail.com

פרופ׳ ניסן רובין, אוניברסיטת בר־אילן
Nissan.Rubin@biu.ac.il

פרופ׳ אבי שגיא, מכון שלום הרטמן
avi.sagi.biu@gmail.com

ד״ר שרון ז׳ שלום, הקריה האקדמית אונו
sharon.sh@ono.ac.il

תגובה למאמר 'חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל'

סטיבן קפלן וקיי קאופמן שלמאיי

מאמר קצר זה נכתב בתגובה למאמרו האחרון של ד"ר שרון שלום שפורסם בכתב עת זה.[1] ד"ר שלום עשה עבודה חלוצית על הדת של הקהילה האתיופית בישראל. במיוחד יש לשבח את ניסיונותיו ההלכתיים-פילוסופיים לגשר על הפער בין הממסד הרבני, העוין לעתים, לבין הקהילה האתיופית.[2] עם זאת, במאמר הנדון הוא עובר מעניינים הלכתיים לסוגיות היסטוריות ואתנוגרפיות. מכיוון ששנינו זוכים לביקורת במאמר ובספרו האחרון,[3] אנו מרגישים צורך להגיב הן לצורת ההערות והן לתוכנן. בייחוד, אנו מבקשים להדגיש את החשיבות של הצבת הדיון בדת ובליטורגיה של יהדות אתיופיה, בתוך הקשר תרבותי רחב יותר.

א. סוגיות טכניות

הביבליוגרפיה במאמרו של שלום מצומצמת וחסרה. אנו מציינים כאן רק כמה מהדוגמאות החמורות יותר, ופערים ביבליוגרפיים נוספים יוזכרו בהמשך לפי העניין. אף על פי שהנושא הוא הליטורגיה של ביתא ישראל, שלום אינו מתייחס לכמה פרסומים חשובים ובמיוחד

1 שרון שלום, 'חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל', ראשית: עיונים ביהדות ט., עמ' [1-16] (בגליון זה).

2 שרון שלום, מסיני לאתיופיה: עולמה ההלכתי והרעיוני של יהדות אתיופיה, תל אביב, תשע"ב.

3 שם.

למאמר סקירה ארוך בנושא.[4] את המאמר כתבו אחת המומחים הבולטים ביותר לכתבי יד של ביתא ישראל וחוקר צעיר שהשלים לאחרונה דוקטורט על מסורת כתבי היד של הליטורגיה האתיופית הנוצרית. מאמרם נכתב כסקירה מפורטת של פרויקט ליטורגי צרפתי-ישראלי.[5] אילו קרא שלום את המאמר, היה יכול לכלול מקורות רבים נוספים על הליטורגיה של ביתא ישראל ולבחון את עבודתו של הצוות הצרפתי-ישראלי בצורה ביקורתית יותר.[6] אכן, כפי שנדגים להלן, לפחות במקרה אחד שלום הלך שולל באשר לדמיון או לשוני בין שימושים נוצריים ויהודיים בטקסטים ליטורגיים מקראיים, בגלל הסתמכותו על השגיאות של הצוות הזה.

בהינתן ששלום חולק על עבודתה של של שלמאיי, מאכזב לגלות שאינו מצטט את מאמרה משנת 1986, המשיב על כמה מהסוגיות שהוא מעלה.[7] מאמרה בוחן אם מרכיבים הכרחיים בפולחן היהודי ה'נורמטיבי', ובפרט 1) תפילת שמע; 2) תפילת שמונה עשרה (עמידה) 3) קדושה ו-4) קדיש, מיוצגים בליטורגיה של ביתא ישראל. למעשה, בהתחשב בכך שלטענתו של שלום הליטורגיה של ביתא ישראל דומה לליטורגיה היהודית העתיקה יותר מאשר לנוהג האתיופי הנוצרי, 'וניכר כי המסורת הליטורגית היהודית האתיופית ייחודית וקרובה ליהדות הקדומה, הרבה יותר משהיא קרובה לליטורגיה הנוצרית האתיופית',[8] הרי מוזר מאוד, בהתחשב בביטחון שבו הוא קובע זאת, שהוא אינו מפנה אפילו למקור אחד על הליטורגיה היהודית העתיקה. גם התייחסויותיו לליטורגיה האתיופית הנוצרית מוגבלת לדיון בצורות הסימון המוזיקלי שלה, בספרים שאחת המחברים שלהם היא שלמאיי עצמה![9]

4 Sophia Dege-Müller and Jonas Karlsson, 'Songs That Travel: A Review Article of the CD box The Liturgy of Beta Israel', *Entangled Religions* 11, no. 1, 2020

5 Simha Arom, Frank Alvarez-Pereyre, Shoshana Ben-Dor, Olivier Tourny, 'The Liturgy of Beta Israel', *Music of the Ethiopian Jewish Prayer*, Jerusalem, Jewish Music Research Centre, 2019

6 לא נראה כי שלום ביצע עבודה עצמאית כלשהי על הליטורגיה, אלא הסתמך על הפרוייקט הצרפתי-ישראלי.

7 'A Comparative Study: Jewish Liturgical Forms in the Falasha Liturgy?', *Yuval* 5, 1986, pp. 372–404

8 שרון שלום, גניזה חיה: התגבשות התורה שבעל פה בקרב יהדות אתיופיה, למדא, רעננה, תשפ"ב, 61; שרון, הליטורגיה, 20.

9 Kay Kaufman Shelemay and Peter Jeffery (ed.), *Ethiopian Christian Liturgical Chant: An Anthology*, Madison 1993-1997, 3 vol. ראו עוד שלום, הליטורגיה, הע' 20.

חבל גם ששלום כנראה אינו מכיר את הדיון האחרון של קפלן על האלמנטים העבריים-יהודיים בדתות האתיופיות, מאמר העוסק ישירות בסוגיות שהוא מעלה לגבי המקורות של כמה ספרים חיצוניים ובאופן כללי יותר בתיארוך של השפעות עבריות-ישראליות.[10]

בנוסף, פרסומיו הרבים של בר קריבוס על הנזירות של ביתא ישראל, הבנויים על התובנה הראשונית של שלמיי לגבי חשיבותה של הנזירות בתרבות ביתא ישראל, אינם נזכרים.[11]

במקרים אחרים נראה שאין קשר בין הפניותיו הביבליוגרפיות של שלום לבין נושא הדיון. כך, בספרו של גטאצ׳או היילה (Getatchew Haile) על המריולוגיה של הקיסר זרעה יעקב אין שום אמירה על הנזירות של ביתא ישראל, והוא עוסק בעיקר בחלקו של הקיסר בהתפתחותו של פולחן מרייה.[12] בכמה מקומות מתייחס שלום למאמרים ביבליוגרפיים כאילו נמצאות בהם הפניות למידע מסוים, בעוד שמדובר בבירור בסקירות ספרות. יתר על כן, הוא מרבה להפנות למחקרים בהיקף של ספר שלם מבלי לציין כלל היכן נמצא המידע הספציפי שהוא מצטט.[13]

10 סטיבן קפלן, ׳עיון מחודש בשאלת השפעת התנ״ך על דתות אתיופיה ובפרט על ביתא ישראל׳, פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, גליונות 167–168, 2023, 207–237.

11 Bar Kribus, *Ethiopian Jewish Ascetic Religious Communities*, Arc Humanities Press, 2022; Bar Kribus and Verena Krebs, 'Beta Israel (Ethiopian Jewish) Monastic Sites North of Lake Tana - Preliminary Results of an Exploratory Field Trip to Ethiopia in December 2015', *Entangled Religions* 6, 2018, 309-344; Sophia Dege-Müller, and Bar Kribus, 'The Veneration of St. Yared: A Multireligious Landscape Shared by Ethiopian Orthodox Christians and the Betä Ǝsraʾel (Ethiopian Jews)', *Geographies of Encounter: The Making and Unmaking of Multi-Religious Spaces*, Cham: Springer International Publishing, 2022, pp. 255-280; Bar Kribus and Sophia Dege-Müller, 'St. Yared in the Səmen Mountains of northern Ethiopia: The Ethiopian Orthodox and Betä Ǝsraʾel (Ethiopian Jewish) religious sites', *Afriques. Débats, méthodes et terrains d'histoire* 13, 2022. Alexandra Cuffel, Zaroui Pogossian, and Bar Kribus, 'Betä Ǝsraʾel (Ethiopian Jewish)–Ethiopian Orthodox Interaction in the Səmen Mountains of Northern Ethiopia: A View from the Betä Ǝsraʾel Monastic Centre of Səmen Mənaṭa', *Material Encounters between Jews and Christians: From the Silk and Spice Routes to the Highlands of Ethiopia*, Arc Humanities Press, 2024, pp. 191-212. See also Sophia Dege-Müller, 'The monastic genealogy of Hoḫʷärwa monastery–a unique witness of Betä Ǝsraʾel historiography', *Aethiopica* 23, 2020, 57-86

12 Getatchew Haile, 'The Mariology of Emperor Zara Ya'eqob of Ethiopia', *Orientalia Christiana Analecta*, Rome 1992, 242. ראו עוד שלום, הליטורגיה, הע׳ 15.

13 שרון, הליטורגיה, הע׳ 40 ו-50. אך ׳Quirin, 23׳, אינו אומר דבר לגבי הנזירות של ביתא ישראל.

לבסוף, יש לציין כי שלום אינו עקבי בתעתיק של הגעז. בעמ' 4 של המאמר נכתב 'אֲגְזַיאַבֶּהָר', בעמ' 6 'אְזַיאַבֶּהָר' ואילו בתעתיק התפילות מילה זו - שפירושה אלוהים - נכתבה 'אגזאבחר'.[14]

בדומה, בתעתוק תפילת השבת נכתב "ישראל" כך: ይስራኤል, גרסה מעוברתת של הגעז, ולא ኣስራኤል,[15] הכתיב הנכון המופיע במקומות אחרים.

זאת ועוד: בעוד שבהערה מסביר שלום כי 'באדום: שם אלוהים',[16] בפועל נדפסו באדום גם המילה 'ביום', ዕለተ וגם שם אלוהים, እግዚአብሔር.[17] הדבר מעורר תמיהה נוספת: שמות האלוהים או דמויות קדושות אחרות בכתבי יד אתיופיים אכן כתובים לעיתים קרובות באדום, אבל מה משמעותו של הצבע האדום בטקסט שנמסר בעל פה ותומלל משמיעה?

לבסוף, הטקסט הליטורגי המוצג במאמרו של שלום זהה לזה המופיע במאמר קודם של בן-דור, שפורסם לצד מאמרו בכתב העת של מכללת קרית אונו.[18] זוהי תפילה דומה מאוד לטקסט המופיע בספרה של שלמאיי, אך אין כל הפניה לגרסה זו.[19]

מתברר אם כך שבעוד שלום טוען שהוא מציע גישה חדשה וטובה יותר לניתוח התפילה, הוא אפילו אינו מודה בכך שהטקסט שהוא מביא דומה לזה שבפרסום קודם. בכך הוא מחמיץ הזדמנות מצוינת להדגים את עדיפות שיטתו. אנו נטען שמכיוון שהחומר של שלמאיי נאסף בשטח, באתיופיה, במהלך טקס תפילה שנערך בפועל, ואילו החומר הצרפתי-ישראלי ששחזרו בן-דור ושלום הוקלט בישראל מפי קבוצה של קייסים שהתכנסה במיוחד כדי לבצע את התפילה, השוואת ההקלטות תספק הזדמנות נפלאה למחקר השוואתי של מה שדגה-מילר (Dege-Müller) וקארלסון (Kaarlson), במאמר הסקירה הנזכר לעיל, כינו בצדק "שירים שנוסעים" (Songs that Travel).[20]

14 הליטורגיה, 6, וראו עוד בעמ' 11 ואילך.

15 שרון, הליטורגיה, 12. אך השוו לספרו גניזה חיה, 14 ו-71, שם מופיע הכתיב הנכון.

16 ראו גם שלום, הליטורגיה, הע' 35.

17 שלום, הליטורגיה, הע' 39.

18 שושנה בן־דור, 'על אומנות ואמונה: ניתוח ספרותי של שתי תפילות מהליטורגיה של ביתא ישראל' קשת ד, קריית אונו תשפ"ב, 107–124.

19 Kay Kaufman Shelemay, *Music, Ritual and Falasha History*, (East Lansing, MI, 1986), 287-290. הדבר אינו נראה מקרי, שכן במאמר שצוטט קודם לכן, בן-דור מתעלמת גם מפרסומה הקודם של שלמאיי בנוגע לשתי התפילות שהיא מציגה.

20 Dege-Müller and Karrlson

ב. סוגיות מהותיות

אילו רצינו רק להצביע על כך ששלום הציג דיון מוגבל בליטורגיה של ביתא ישראל, די היה בנקודות שלעיל. אך נעבור כעת לכמה מהביקורות המהותיות יותר שלנו. למרות שהמאמר עוסק לכאורה בסוגיות מתודולוגיות, קשה להבין מהי המתודה המוצעת בו. תחת זאת, נראה שהמאמר דן בשאלה האם הליטורגיה של ביתא ישראל (והתרבות הדתית שלהם בכלל) היא צורה של היהדות העתיקה, או שמא התפתחות חדשה יחסית (600 שנה?) בתוך הסביבה האתיופית.

על מנת להוכיח את האפשרות הראשונה, שלום מעוות שוב ושוב את טענותיה של שלמאיי. הוא מציג גרסה מוקצנת ולא מדויקת של התזה שלה, וטוען שלשיטתה הליטורגיה של ביתא ישראל וזו של הנוצרים חד הן. לפיכך, כביכול בניגוד לשלמאיי, הוא כותב ש׳חרף קווי הדמיון בין הנצרות לביתא ישראל באתיופיה, היו ביניהם הבדלים ניכרים׳.[21] אלא שלאמיתו של דבר שלמאיי אינה טוענת שביתא ישראל והנוצרים היו **זהים**, לא במנהגים ולא בליטורגיה. מובן שגם אם הליטורגיה האחת נבעה מן השנייה, הרי שבמהלך מאות השנים נוצרו הבדלים משמעותיים ביניהן.[22] כפי שכותבת שלמאיי בספרה:

> [עם זאת,] למרות היותה שותפה למורשת האתיופית ברוב היבטי התוכן המוזיקלי והטקסטואלי, הליטורגיה של ביתא ישראל מהווה זרם אחדותי ועצמאי של המסורת. לפיכך קיימים ביניהן הן קווי דמיון והן שוני, קווים מקבילים וקווים נפרדים. כדי ליישב את הפרדוקסים האלה לכאורה, דרושה בדיקה של העדות הליטורגית הרחבה יותר, שבה גם המוזיקה חשובה. בדיקה זו יכולה גם לשמש בתור נקודת מוצא לשחזור התהליך שבו קיבלה הליטורגיה של ביתא ישראל את צורתה הנוכחית.[23]

כך בונה שרון איש קש, כדי שיוכל להפריך טענה ששלמאיי מעולם לא העלתה.

יתר על כן, הוא טוען להבדלים בעייתיים בין שתי הליטורגיות, הנוצרית-אתיופית וזו של ביתא ישראל. שלום הולך בעקבות הצוות הצרפתי-ישראלי, הטוען שהשימוש בפסוקים מקראיים אצל ביתא ישראל שונה במהותו מזה של הנוצרים האתיופים. לו היה קורא את מאמר הסקירה של דגה-מילר וקארלסון, היה רואה שהטענה (ששושנה בן-דור חזרה עליה

21 שלום, הליטורגיה, 5.

22 למרבה האירוניה, שלום עצמו העלה לא פעם הטיעון כי היהדות הרבנית והאתיופית יצאו ממקור משותף והתפתחו בכיוונים שונים.

23 Shelemay, *Music, Ritual,* 190 (emphasis added)

במאמרה) מבוססת על חוסר היכרותו של הצוות עם הליטורגיה הנוצרית.[24] כפי שכותבים דגה-מילר וקארלסון:

> אם המחברים [הצרפתים-ישראלים] היו משתמשים באוסף של מזמורים "מורכבים", כגון ה'Ṣoma Dəggʷā (ጾመ ድጓ, "המזמורים לתענית שלפני הפסחא"), שפורסם גם הוא על ידי ולה (Velat) בשנות ה-60 (ed. Velat 1966c, French transl. 1969), כדוגמה לליטורגיה אתיופית נוצרית, היחסים בין הטקסט המקראי המקורי לבין הטקסטים הליטורגיים האתיופיים הנוצריים היו נראים שונים עד מאוד, וייתכן מאוד שהם היו דומים יותר למה שהם מתארים אצל ביתא ישראל. בנוסף, אפשר לראות שאפילו בין מזמורי ביתא ישראל הכלולים בפרסום זה יש מקרה של מזמור המורכב מ'בלוקים' של פסוקים' מאותו מזמור תהלים המופיעים ' זה אחר זה'. חלק מן הטיעון נגד עבודתה של שלמאיי מבוסס אפוא על קריאה צרה מדי של החומרים הנוצריים.[25]

הסברה שמעלה שלום כאילו הליטורגיה הנוצרית עושה בתנ"ך, ובמיוחד ב'אורית', פחות שימוש מאשר ביתא ישראל משום שהנוצרים מאמינים שהברית החדשה החליפה את הברית הישנה,[26] מעוררת גיחוך אצל כל מי שיש לו ידע מינימלי בנצרות האתיופית. אילו כך היה הדבר, כיצד אפשר להסביר את חשיבות האגדה על שלמה ומלכת שבא (כברה נגסת, **כבוד המלכים**),[27] את זיהוי העיר אקסום עם ציון וארון הברית,[28] ואת תיאורם של מלכי אתיופיה הנוצרים את עצמם כמלכי ישראל?[29] גם כאן, יש אינספור מאמרים על האופי המקראי-עברי של הנצרות האתיופית.

24 'על אומנות ואמונה', 107, המצוטט אצל שלום, הליטורגיה, 3, ושוב בעמ' 8.

25 Dege-Müller and Karlsson, 16. בעוד שייתכן כי מאמרה של בן-דור כבר ירד לדפוס בשעה שהופיעה הביקורת של דגה-מילר, הרי שלשלום היה די והותר זמן לעיין בו.

26 שלום, הליטוריגה, 8.

27 אדוארד אולנדורף (Edward Ullendorff) מעיר בעקבות תלמידו לשעבר הובארד (Hubbard), כי 'מבט חטוף ברשימת המזמורים של הברית הישנה והחדשה המצוטטים בכבוד המלכים (Kebra Nagast), מראה את יתרונם המספרי הניכר של אזכורים מן הברית הישנה (*Ethiopia and the Bible*, Oxford, Oxford University Press, 1988, 76)

28 Amsalu Tefera,, *The Ethiopian Homily on the Ark of the Covenant: Critical Edition and Annotated Translation of Dərsanä Ṣəyon*, Brill, 2015.

29 Richard Pankhurst, 'Fear God, Honor the King: The Use of Biblical Allusion in Ethiopian Historical Literature, Part I', *Northeast African Studies* (1986): 11-30; idem, 'Part II', *Northeast African Studies* (1987): 25-88, המביא למעלה מ-250 ציטטות של יצירות הברית הישנה במקורות היסטוריים.

אם נחזור לאופן שבו שלום מסלף את עבודתה של שלמאיי: שלמאיי לא ׳טענה שהסיגד לקוח מחג נוצרי בשם ״מהללה״ (תחינה)׳. למעשה, היא מציינת שהחג ׳קשור כמעט בוודאות׳ למנהג הנוצרי הזה, טענה צנועה יותר.[30] בהקשר זה, מוזר ששלום אינו מצטט את מאמרה של שלמאיי משנת 1999 על הסיגד, שבו היא מרחיבה מעבר למה שנכתב בספרה. היא מציינת שאף על פי שהאינפורמנטים שלה מביתא ישראל לא קישרו את הפסטיבל למנהג הנוצרי, הרי שיש לשני החגים כמה חלקים ליטורגיים משותפים.[31]

כרוכות כאן כמה סוגיות נוספות. ראשית יש לציין כי שלום מסכים שהשם Məhəlla משמש לציון הסיגד.[32] יוצא אפוא כי קביעתה של שלמאיי שהשניים קשורים זה לזה ׳כמעט בוודאות׳ הייתה אכן קביעה צנועה למדי, בהינתן שגם ביתא ישראל עצמם משתמשים באותו מונח כמו הנוצרים לציון הסוג הזה של הליטורגיה. חבל שד״ר שלום לא נעזר בשום שלב בחמשת כרכיה של ׳אנציקלופדיה אתיופיקה׳ [*Encyclopaedia Aethiopica*]. אילו עשה כן, היה מבין שהמונח Məhəlla מתייחס, כפי שציינו שלמאיי ואחרים, לסוג של תפילה ולא ל׳חג׳.[33]

זאת ועוד, הטענה המופיעה בספרו הראשון שהמונח ׳נגזר׳ מהמילה העברית ׳הלל׳ אינה מדויקת. כאן כמו במקומות אחרים, ד״ר שלום מעדיף לייצר אצל קוראיו את הרושם שיש קשר פשוט בין מונח בגעז לבין מילה עברית מוכרת. זה לא המקרה היחיד שבו הוא ממציא אטימולוגיות. במאמר הוא כותב: ׳בְּעל מצלת (חג הצל, הוא סוכות)׳.[34] אבל ׳מצלת׳ אינה

30 Shelemay, *Music, Ritual*, 48

31 Kay Kaufman Shelemay, "Seged: A Falasha Pilgrimage Festival", *Musica Judaica*, *14*, 1999: 65-83

32 שלום, הליטורגיה, 6.

33 Habtemichael Kidane, "Məhəlla" in *Encyclopaedia Aethiopica III*, Wiesbaden, 2007: 912-913. Shelemay, "Seged", and cf. Jan Abbink, 'Seged celebration in Ethiopia and Israel: Continuity and change of a Falasha religious holiday', *Anthropos* (1983): 789-810. n. 5

34 שלום, הליטורגיה, 6. בעבר, כתב ד״ר שלום כי החג המקביל ליום כיפור אצל ביתא ישראל, קיבל שם הנגזר מן הפועל ׳לראות... זהו חג הראייה, המחבר אותו לראיית יוסף את יעקב אביו לאחר תקופה ארוכה בנפרד׳. אבל הסיפור שהוא מביא מן היובלות כסימוכין לפירושו, הוא למעשה סיפורם של אחרי יוסף המביאים את הכתונת המוכתמת בדם ליעקב, ולא של האב והבן המתאחדים (מסיני לאתיופיה, 199).

המילה בגעז ל'צל'. פירוש המילה 'מצלת' הינו, שלא במפתיע, 'הצללה, מקום מוצל, אוהל, **סוכה, משכן**'.[35]

נשוב פעם נוספת לסילופים ביחס לעבודתה של שלמאיי. הערתו של שלום כאילו 'בן־דור טוענת שעבודתה של קאופמן־שלמיי היא חלקית'[36] לוקה בחוסר הגינות קיצוני. כפי שידוע היטב לבן דור (וכנראה גם לשלום), עבודתה של שלמאיי היא גרסה מורחבת של דוקטורט המבוסס על עבודת שטח באתיופיה בתחילת שנות ה-70. בניגוד לבן-דור ולעמיתיה הצרפתים-ישראלים, לשלמאיי לא הייתה הפריבילגיה להעביר כמעט 40 שנה בבדיקת החומרים שלה לפני הפרסום.[37] לפיכך הביקורת המתארת את עבודתה של שלמאיי כ'חלקית' היא אבסורדית, שהרי כל עבודה אקדמית חלוצית היא התקדמות של צעד אחד נוסף בדרך. באופן דומה אפשר לאפיין גם את עבודתם של בן-דור ועמיתיה הצרפתים כ'חלקית', שהרי רק עכשיו, ארבעים שנה לאחר עבודת השטח, מתפרסמים תמלילים חלקיים של התפילות.

שלום טוען עוד שבן-דור והאתנו-מוזיקולוג הישראלי החשוב אדווין סרוסי ממשיכים לעסוק בחומר הזה: 'בימים אלו, עוסקים בן־דור ואדווין סרוסי בכתיבת מחקר מקיף בנושא הליטורגיה בבית ישראל. ניתוח זה הוא חלק קטן מאותו מחקר'.[38] אבל עד כה לא הופיע אלא חלק זעיר ממנו.[39] במקום אחר, שלום מציין שהוא ובן-דור עוסקים גם בהערכה מחדש של המקורות מימי הביניים להיסטוריה של ביתא ישראל.[40] שנינו מצפים בסקרנות להשלמת שני הפרויקטים הללו. בינתיים, נראה שחלק גדול ממאמרו של שלום מבוסס על תקשורת פרטית, הן בכתב והן בעל פה, עם בן-דור ואחרים, ולא על עבודה אקדמית שפורסמה ועברה הערכה ביקורתית.[41]

35 Wolf Leslau, *Comparative Etymological Dictionary of Ge'ez*, Wiesbaden, Otto Harrasowitz Verlag, 1987, p. 555.

36 שלום, הליטורגיה, 3.

37 רוב החומר של הצוות הצרפתי-ישראל לא פורסם עד היום, כולל המשימה הקשה למדי של שעתוק הליטורגיה, כפי שניתן לראות מן ההערות במאמרו של שלום (ע' 22, 31, 33, 35; ראו גם את הע' 42 אצלנו להלן).

38 שלום, הליטורגי, הע' 31.

39 דגה-מילר וקארלסון, 'הבולט ביותר הוא מה שחסר, דהיינו, הטקסטים של המזמורים.

40 גניזה חיה, 60 הע' 2.

41 שלום, הליטורגיה, ראו הערות: 11, 17, 22, 28, 31, 35, 38, 44, 54. זאת כאשר איננו כוללים כאן רעיונות עם מידענים אתיופיים.

נפנה כעת לנושא שעליו כתב קפלן.[42] טוב ויפה שאנשי הדת של ביתא ישראל טוענים שהנוצרים העתיקו את הספרות שלהם מהיהודים:

> הרב ראובן טל יאסו חיזק את דבריו באומרו ׳רוב כתבי הקודש הנמצאים היום בידי הנוצרים, הכוללים את התנ״ך בצד כתבים נוספים בעלי אופי מקראי־אגדי, הועתקו מבית ישראל בלשון געז׳.[43]

יש לעודד את המשך העבודה על המסורות שבעל פה של הקהילה, ובספרו האחרון שלום מציע עדויות אחרות לכך שהנוצרים שאלו מהיהודים.[44]

כפי שסופיה דגה-מילר מסבירה - במאמר חשוב נוסף שלא צוטט על ידי שלום - כתבי היד של ביתא ישראל הם לעתים קרובות כתבי יד נוצריים במקורם, כאשר פתיח השבח לאלוהים האופייני לביתא ישראל נוסף מאוחר יותר ואילו התייחסויות נוצריות נמחקו.[45] אכן, שלום עצמו מזכיר סוג כזה של עריכה בספרו הראשון, כך שאנו יכולים רק לשאול מה נשתנה, מדוע השתנתה דעתו, או מדוע הוא משמיט מידע זה מהמאמר הנוכחי.[46]

יתר על כן, חיבורים רבים של ביתא ישראל (מות אהרון, דברי משה, הדרשה על אברהם ושרה במצרים, הצוואות (3 יצירות נפרדות) של אברהם, יצחק ויעקב), קיימים בגרסאות סוריות וערביות נוצריות שקדמו לגעז.[47] שלום עדיין עשוי לטעון שהנוצרים האתיופים שאבו את הטקסטים האלה מביתא ישראל, אך אז עליו להבהיר באילו נסיבות קיבלו ביתא ישראל את הטקסטים, כיוון שהסורית והערבית קדמו בוודאות לגעז.[48]

סוגיית הספרות של ביתא ישראל חושפת בעיה חשובה, שהיא אולי לב עבודתו של ד״ר שלום. שלום מצדד בטענה בדבר מקורה העתיק של ביתא ישראל כקבוצה, ובכך שמנהגיה נמשכים והולכים מאז ימי התנ״ך. ברי כי אנו חולקים על עמדה זו. לדעתנו היבטים

42 סטיבן קפלן, ׳מחקר הספרות של ביתא ישראל: הישגים ויעדים׳, פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, גליון 41, 1989, 90–110.

43 שלום, הליטורגיה, 4.

44 שלום, גניזה חיה, 126–127.

45 Sophia Dege-Müller, ‘The manuscript tradition of the Betä Ǝsraʾel (Ethiopian Jews): form and content; a preliminary analysis’, *COMSt Bulletin* 6/1, 2020, 5-40

46 שלום, מסיני לאתיופיה, 58.

47 קפלן, עיון מחדש, 216–225.

48 קפלן, מחקר הספרות, 90–110; קפלן, עיון מחודש, 207–237.

רבים של התרבות האתיופית הנוצרית חייבים להיות מתוארכים לתקופה שבין המאות ה-13 וה-15 לכל המוקדם.[49] ברור שזו סוגיה רגישה. כדברי הרב מנחם ולדמן ופניאל גתאצ'ו, בספרם האחרון:

> העולים מאתיופיה יש החוששים ואף יש המתנגדים לעיסוק מעמיק במורשתם או בעברם שמא תתערער זהותם כיהודים לכל דבר. ישנם החוששים להביע בפני עולים מאתיופיה אמירות שיש בהן השוואה כלשהי לקיים בעם האתיופי ועלולות לגרום למבוכה ואף לכעס.[50]

אנו סבורים כי ההיפך הוא הנכון. כל דיון בתרבות ביתא ישראל, הממעיט בחשיבותה של התרבות האתיופית; שאינו מעניק לה את אותו כבוד כמו לצורות אחרות של יהדות, ונכשל בקלות ראש בשגיאות בדברים בסיסיים כמו אטימולוגיה, תעתיק ומורשת תרבותית, הוא בעצמו ביטוי עמוק של חוסר כבוד לתרבות הקהילה. במהלך הקריירה שלנו, שנינו הקדשנו עשרות שנים לחקר ההיסטוריה והתרבות האתיופית ועבדנו בשקידה כדי לפרסם אותה הן באתיופיה והן ברחבי העולם.

לסיכום: שלום כתב מאמר לא עקבי ומתריס. הוא מסלף את עמדותינו ולעתים סותר דברים שכתב בעבר. אם כוונתו לעשות שירות לקהילה האתיופית, טוב יעשה אם ימתן את סלידתו הברורה מעבודתנו וירחיב את קריאותיו לחוקרים רבים אחרים. מייאש במיוחד לראות כיצד העוינות שלו מקבלת במה במכון שלום הרטמן, המוקדש ל'הגות ומנהיגות [...] המעצימות את ערכי המוסר ומעמיקות את המחויבות לפלורליזם היהודי [...] המכבדים הבדלים ומעלים אותם על נס'.

סטיבן קפלן
האוניברסיטה העברית בירושלים
msstkapl@gmail.com
קיי קאופמן שלמאיי
אוניברסיטת הרווארד
shelemay@fas.harvard.edu

49 Steven Kaplan, *The Ethiopians: Lost Civilizations*,London, London: Reaktion Press, 2025; Steven Kaplan, 'The Construction of Christianity in Medieval Ethiopia' (forthcoming).

50 מנחם ולדמן ופניאל גתאצ'ו, ספר ה"אורית": התורה המעצבת את מורשת יהודי אתיופיה, ירושלים, הוצאת ראובן מס בע"מ, 2025.

RESHIT

STUDIES IN JUDAISM

EDITORS

Adam Afterman • Ronit Irshai • Ishay Rosen-Zvi

EDITORIAL MANAGER

DAVID WIETCHNER

VOL. 9

JERUSALEM, 2025

SHALOM HARTMAN INSTITUTE
מכון שלום הרטמן

RESHIT was edited by:

Dror Yinon (2009–2010), Yair Lorberbaum (2009–2010), Adiel Schremer (2009–2010)

RESHIT is a peer-reviewed journal that is published annually with the support of the Robert and Arlene Kogod Research Center for Contemporary Jewish Thought, Shalom Hartman Institute

Address: Reshit, Shalom Hartman Institute, P.O. Box 8029, Jerusalem 9108001.

The volume has been edited by Rafael Zer

ISSN 2706-6096
2025

Table of Contents

Sharon Shalom	The Liturgical Tradition of the Bete Israel Community: Rethinking Research Methodology	1
Steven Kaplan and Kay Kaufman Shelemay	Response to "The Liturgical Tradition of the Bete Israel Community"	21
Sharon Shalom	On the Origins of Ethiopian Jewry: A Reply to Kaplan and Kaufman Shelemay	31
Maytal (Tali) Merary	Coping with Alien Thoughts in Igrot Kodesh: The Hasidic Guidance of Rabbi Schneerson	36
Nissan Rubin	Engraved in Stone: Collective Memory of the Holocaust in Memorials Erected in Three Cemeteries in Greater Tel Aviv Area	71
Assaf Malach	Mamlakhtiyut without Nationalism: The Shift from Thick to Thin Republicanism	98
Avi Sagi	Israel on the Way to Dictatorship?	131
	English Abstracts	i

Contributors

Assaf Malach, Shalem College
malachas1@gmail.com

Maytal (Tali) Merary, Bar-Ilan University
tali.merary@gmail.com

Kay Kaufman Shelemay, Harvard University
shelemay@fas.harvard.edu

Steven Kaplan, The Hebrew University of Jerusalem
msstkapl@gmail.com

Nissan Rubin, Bar-Ilan University
Nissan.Rubin@biu.ac.il

Avi Sagi, Shalom Hartman Institute
avi.sagi.biu@gmail.com

Sharon Shalom, Ono Academic College
sharon.sh@ono.ac.il